

یکی از بهترین اقداماتی که در صدر اسلام بکوشش صحابه خاص حضرت پیغمبر اکرم (ص) بعمل آمد همانا تهیه نسخه رسمی قرآن است که در زمان حضرت رسول مورد توجه خاص مسلمین و پیروان آن حضرت قرار گرفته بود . نسبت به تهیه اولین نسخه واحد قرآن بصورت فعلی نظریات مختلفی وجود دارد . عده ای معتقدند که اولین آنها در زمان خلافت ابوبکر ، بسی عمر و بدست زید بن ثابت تهیه شده است ولی این روایت مورد اتفاق نیست . آنچه از مطالعه تاریخ صدر اسلام برمیآید پس از وفات پیغمبر اکرم (ص) بیم آن میرفت که کتاب مسلمانان از بین برود و یا اینکه مورد تحریف مغرضین واقع شود . بالاخره در زمان خلافت عثمان سومین خلیفه راشدین امر بجمع آوری نسخ مختلف قرآن گردید و با نظر و صلاح دید عده ای از صحابه خاص و نزدیک پیغمبر اکرم (ص) صورت واحدی برای آن اتخاذ گشت که اینک همان متن کتاب برگزیده آسمانی مسلمین میباشد . هر وقت که آیه ای نازل میشد و پیغمبر اکرم (ص) آنرا بر اصحاب فرم میخواند از صحابه کسانی که خط داشتند و کتابت میدانستند آیه را بر استخوان ، چوب ، برگ خرما و چیزهای معمول به زمان مینوشتند . عده ای هم آنها را از بر نموده حفظ داشتند . این عده بنام کتاب وحی نامیده میشوند . باین ترتیب همه آیات نزد کسی بتمامی موجود نبود و هر یک قسمتی از قرآن را بقسمی نزد خود نگهداری مینمود . چون عثمان هم یکی از حفاظ و کتاب قرآن بود آیات پراکنده قرآن را که در نزد صحابه محفوظ بود جمع آوری کرد و سوره ها و آیات را به نسبت شان نزول آنها تنظیم و تدوین نمود .

قرآنی که اکنون در دست مسلمانان است بهمان وضعی است که در زمان عثمان تهیه شده است . قرآن بهمان زبانی که پیغمبر اکرم (ص) تکلم می فرموده است بایشان نازل گردیده است و اما در مورد خط : اکثر محققان بر این عقیده اند که اولین رشته های خط عربی خط مصری (دموتیک) میباشد و دومین آنها خط فنیقی و سومین خط آرامی (مسند) است بعقیده دانشمندان

نگاهی بسابقه تاریخی کتابت قرآن

پروین برزین

که در مورد پیدایش خطوط اولیه تحقیقات مفصل بعمل آورده‌اند از خط فنیقی این خطوط پیدا شده است :

۱- یونانی قدیم

۲- عبری

۳- حمیری یا حبشی

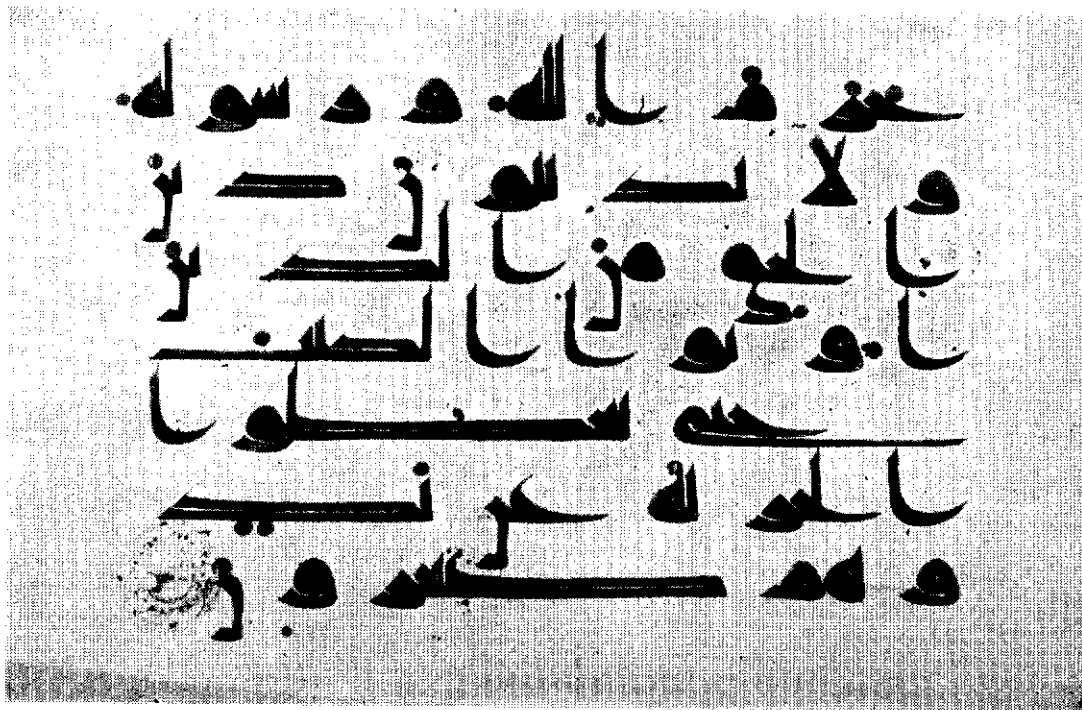
۴- خط آرامی .

مورخین اسلامی برای عقیده‌اند که خط حجازی را اعراب از مردم حیره و انبار گرفته‌اند. در مورد اینکه هنگام هجرت پیغمبر اکرم (ص) به مدینه چه خطی در آن شهر رایج بوده است عقاید مختلفی ابراز شده که خلاصه آن عبارتست از اینکه در حوالی مدینه آنروز کوچ نشینهایی از یهودیان ساکن بوده‌اند که بکودکان مدینه خط آموخته‌اند و نیز در مدینه قریب به ۲۰ نفر بوده‌اند که نوشتن میدانسته‌اند و از جمله آنها میتوان زید بن ثابت (کاتب رسول اکرم) ابی بن وهب و سعید بن زواره و رافع بن مالک و اوس بن خولی را نام برد . پیغمبر اکرم (ص) نیز بیاد دادن خط و کتاب به مسلمین علاقه زیادی داشته‌اند . چنانکه در جنگ بدر که عده‌ای از قریش باسارت مسلمین درآمدند حضرت رسول (ص) شرط آزادی آنها را تعلیم خط و کتابت بعوض هدیه به مسلمین قرار دادند .

خط حجازی دو نوع دارد : یکی نسخ که در نامه‌نگاری استعمال میشد و چنانکه معروف است نامه‌های پیغمبر اکرم (ص) به امراء و پادشاهان اطراف بهمین خط نوشته میشده‌است و اسنادی هم از قرن اول هجری در مورد این خط در دست هست و یکی از بهترین این مدارك کتیبه‌ایست در مسجد عمر در بیت المقدس .

دوم خط کوفی که از نوعی سریانی گرفته شده است (شبهه‌ترین خطوط حیرری) و خط حیرری شبهه خط نبطی و نبطی شبهه با آرامی است . اعراب علاوه بر اینکه روی استخوان شتر ، سنگ ، چوب و برگ خرما خطوطی رسم میکرده‌اند از اشیاء غیر منقول چون صخره‌ها و دیوارها نیز برای نوشتن استفاده مینموده‌اند .

خطی که بیشتر روی صخره‌ها و ابنیه مشاهده میگردد خط کوفی است که رفتارفته این

قرآن بخط کوفی - کاغذ پوست آهو - بدون رقم و تاریخ تحریر در حدود قرن سوم هجری

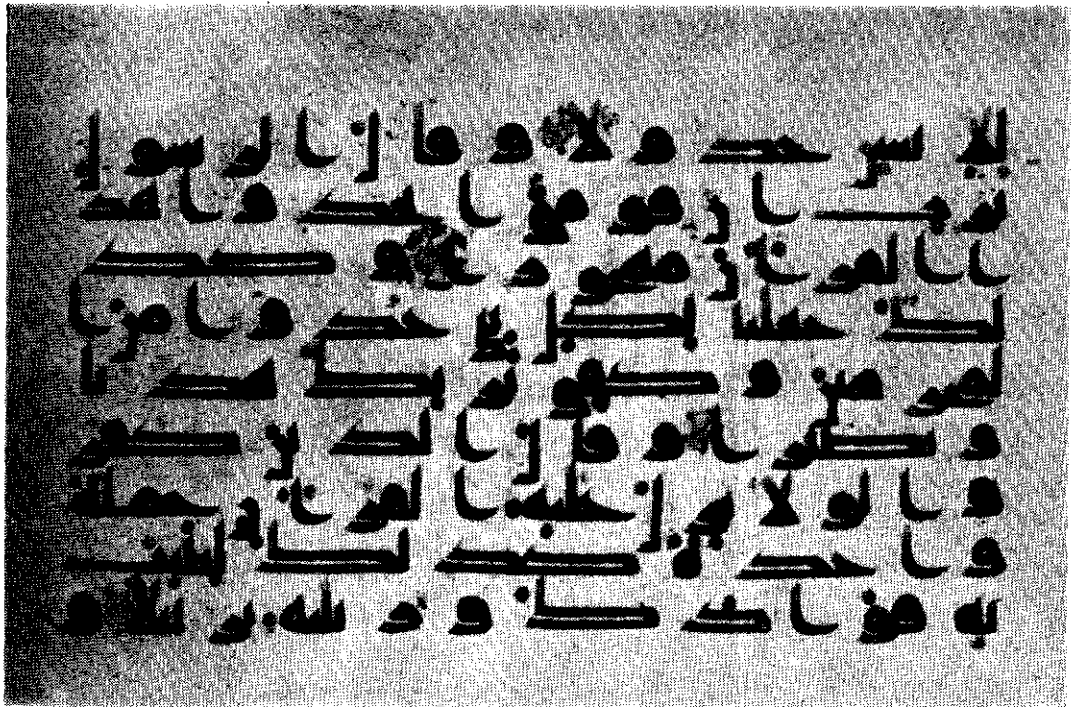
خط برای نوشتن قرآن نیز بکار برده شده است. موضوع جالب در خط کوفی قابلیت استفاده آن در امور تزئینی میباشد چه خطاطان میتوانند با راحتی آنرا به شکل که مایل باشند منعطف نمایند و با مقاصد و نظریات خویش منطبق سازند. بطور کلی قدیم‌ترین قرآنهاییکه اکنون باقیمانده به خط کوفی نوشته شده است و این امر تا قرن پنجم هجری ادامه داشته است.

در این زمان خط کوفی از صورت سادگی بیرون آمد و دارای قواعد و موازین معینی گردید. بطوریکه از آثار باقیمانده و قرآنهاى نوشته شده آن دوران این تکامل را میتوان مشاهده نمود. نمونه‌های زیبا از این نوع قرآن‌ها در موزه ایران باستان بچشم میخورد که همه آنها به خط کوفی بر روی پوست آهو نوشته شده است (بدون رقم و تاریخ تحریر) و در بعضی از آنها چند صفحه اول و آخر و هم‌چنین اسامی سوره‌ها و علامات نیز نوشته شده است.

خط نسخ: این خط که برای نوشتن قرآنهاى متعلق بدوران بعد از قرن چهارم هجری بکار می‌رفته است از خط نبطی گرفته شده است. دوران ترقی و زیبایی خط نسخ را بایستی از قرن سوم هجری ببعد دانست چون تا قبل از قرن سوم هجری خط نسخ نتوانسته بود قالب حقیقی خود را بدست بیاورد.

اگرچه خط نسخ از نظر تنوع شکل نتوانسته با خط کوفی رقابت نماید اما مانند خط کوفی برجسته و با ابهت میباشد و خطاط میتواندستند است قدرت و استعداد خود را با قلمی که در تسلط خویش داشته است بخوبی و مهارت ابراز نماید.

در ایران همانطور که بنقاشی توجه میشده خط خوب نیز مورد نظر بوده است و بخوشنویسان احترام و افری می‌گذاشتند. شاهزادگان از اینکه شاگردان خطاطان معروف بوده‌اند مباهات مینمودند. علاوه بر این در مذهب اسلام چون قرآن کلام خداوندی است که به حضرت رسول نازل شده تهیه نسخ دقیق و عالی ثواب تلقی میشده است.

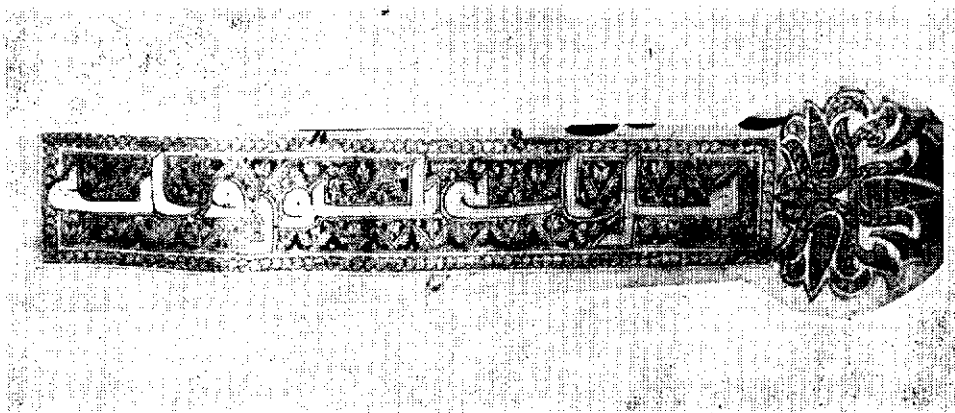
قرآن بخط کوفی - کاغذ پوست آهو - بدون رقم و تاریخ در حدود قرن سوم هجری

یک نسخه از قرآنهاى نفیس به خط نسخ که در موزه ایران باستان موجود است بخط محمودبن مسعودبن ابی اسعد ابهری است که در تاریخ ۶۱۹ روی کاغذ سمرقندی تحریر یافته است. این نسخه در زمره زیباترین و نفیس ترین قرآنهاست و کاتب با کمال مهارت توانسته هنر خویش را عرضه بدارد. کاتب کار تذهیب را نیز خود انجام داده است. خطوط نسخ و کوفی تا اواخر قرن هجری در ایران برای نوشتن قرآن بکار برده شده است ولی پس از پایان قرن ششم بعد برای نوشتن قرآن بیشتر از خط نسخ استفاده شد و خط کوفی را فقط در سر سوره ها بکار برده اند.

خط نسخ مانند خط کوفی نه فقط بر روی کاغذ نوشته شده بلکه برای تزئین و آرایش ظروف سفالین و فلزی هم از آن استفاده بعمل آمده است. خط نسخ خط متداول تا اوائل قرن هفتم هجری بوده است ولی رفته رفته در شیوه و طرز نوشتن و نوع قلمی که بکار برده میشده است تغییراتی حاصل شده که همین تغییرات مبانی شیوه خط جدیدی بنام خط ثلث گردیده است. از میان نسخی که بخط ثلث نوشته شده نسخه ای بخط احمد بن اسهروردی متعلق بموزه ایران باستان روی کاغذ بخارائی در تاریخ ۷۰۶ تحریر یافته است و بسیار جالب میباشد.

تذهیب :

قدیمترین قرآنهاى که باقیمانده اغلب بخط کوفی است تاریخ تحریر آنها را بایستی از قرن سوم هجری بعد دانست. از طرز تذهیب و آرایش قرآنهاى که قبل از این زمان تدوین گردیده است اطلاع چندانی در دست نیست ولی شاید بتوان تاریخ تذهیب قرآن را هم زمان با نوشتن آن دانست باین معنی که نخست بمنظور تعیین سر سوره ها، آیها و جزوه ها آن را بنوعی تزئین می نمودند رفته رفته علاقه مفرط نسبت بقرآن و هم چنین عشق بتجمل هنرمندان را بر آن

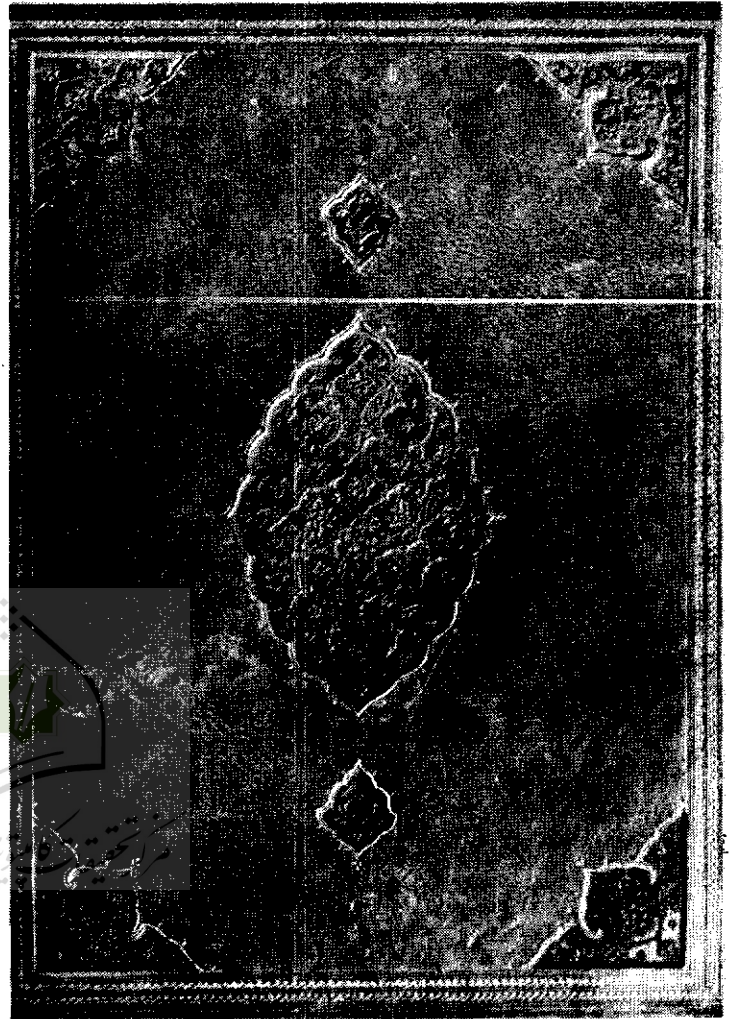

بالا : تذهیب قرآن در آغاز
قرن سوم هجری
پائین : تذهیب قرآن در آغاز
قرن سوم هجری

داشت تا در تذهیب آن دقت بیشتری بکار برند و در نتیجه این علامات از صورت سادگی بیرون آمد و جنبه تزئینی بخود گرفت بخصوص که این قرآنها برای امراء و شاهزادگان و بزرگان روز نوشته میشد و این امر خود یکی از علل توجه هنرمندان به تزئین بیشتر و بالاخره تکامل فن تذهیب گردیده است .

نقش و تزئین قرآنهاى كوفى قدیم تقریباً يك نواخت و همان بود فقط دو صفحه اول و گاه دو صفحه آخر و بعضی اوقات سرسورهها با نقوش هندسی مذهب گردیده اند . در کنار سر سورهها معمولاً چند گل درشت با ترینج كوچك منقوش مینموده اند . هم چنین شروع سوره و اسم آن را هم بقلم زر مینوشته اند و نقطه های حروف را با رنگ قرمز و یا زعفرانی یا آب طلا مشخص مینموده اند . محل حزبها و جزوهها هم بهمین شیوه مزین شده اند .

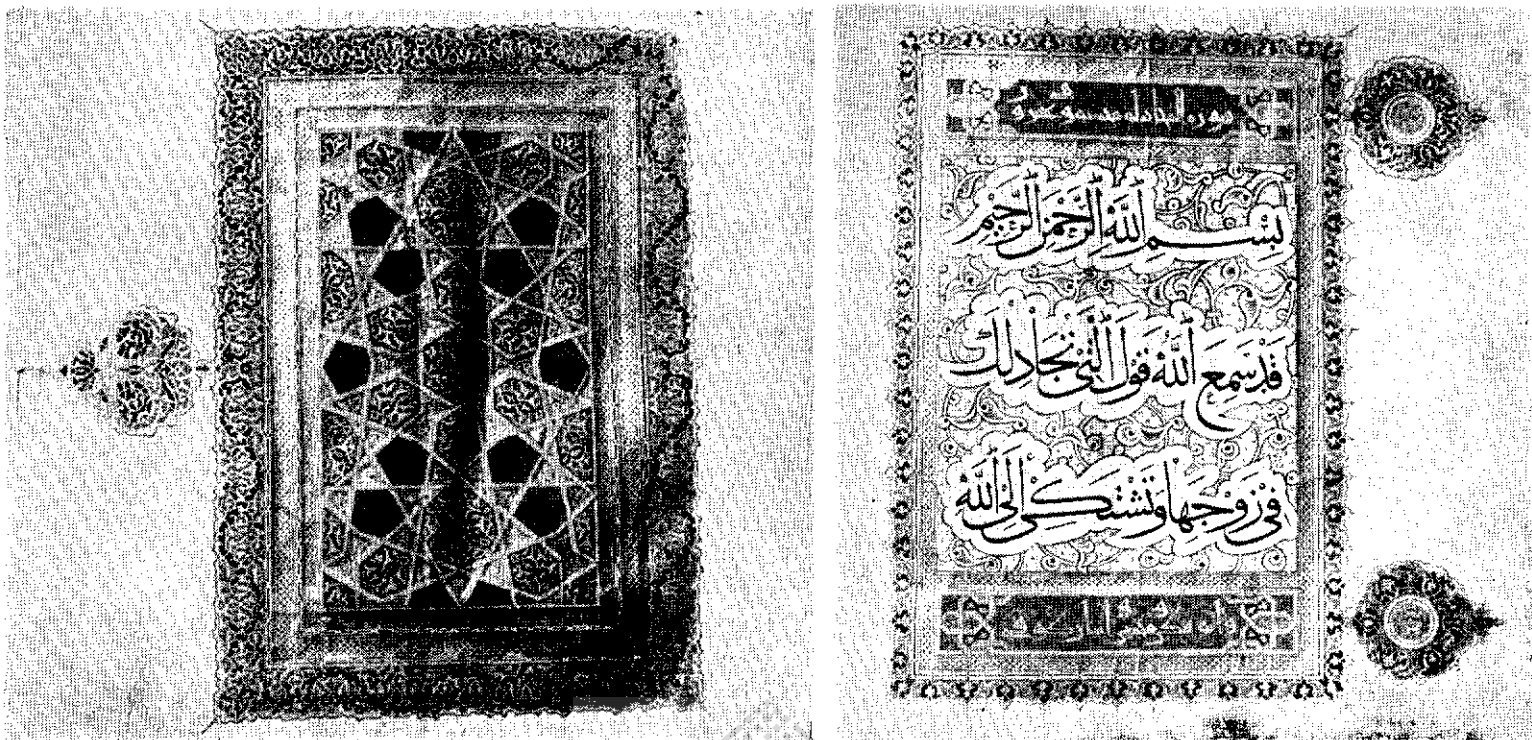
فن تذهیب روز بروز راه کمال پیموده زیرا بهمان اندازه که نسبت بخوشنویسی توجه

میشد فن آرایش و تذهیب نیز مورد علاقه بزرگان و امراء واقع گردید تا جائیکه در نقاط مختلف مملکت بخصوص خراسان مراکز برای تعلیم و پرورش علاقمندان در این فن بوجود آمد .

دردوران اولیه خود خطاطان کار تذهیب قرآنها را بعهدہ داشته‌اند ولی بتدریج تقسیم کار بین هنرمندان متداول و مرسوم گردید .

طرز تزئین و تذهیب قرآنهای قرن ششم با روشی که در دوره‌های قبل بکار برده شده است اختلاف پیدا میکند باین معنی که تزئینات از حال سادگی خارج شده نقوش هندسی جای خود را به طرحهای شاخ و برگ دار میدهند . این گلبرگهای بهم پیچیده انسان را بیاد نقوش سلجوقی که بر روی مساجد این دوره در اصفهان و قزوین و اردستان بنا شده‌اند میاندازد . ازدوره سلجوقی تعدادی قرآنهای مذهب باقیمانده است که شاید یکی از بهترین و نفیس‌ترین انواع آن قرآنی است متعلق بموزه ایران باستان با تفسیر در چهار مجلد که در سال ۵۸۴ هجری فراهم گردیده

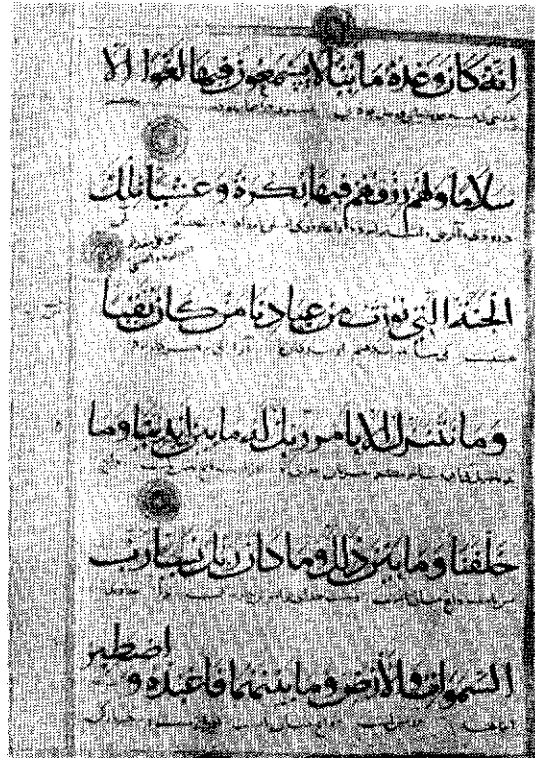
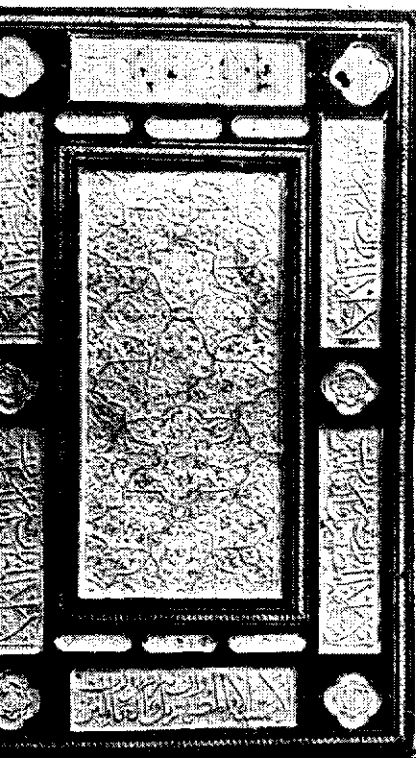
راست : قرآن بخط ثلث - رقم احمد بن المهروردی - تاریخ تحریر ۷۰۶ هجری - کاغذ بخارائی چپ : تذهیب قرآن - قرن هشتم هجری

است . این قرآن برای مطالعه امیر غیاث‌الدین ابوالفتح محمد بن سام تهیه و کاتب آن محمد بن عیسی بن علی نیشابوری است .

در اواخر قرن هفتم و اوائل قرن هشتم هجری شهر تبریز یکی از مراکز مهم تشویق و پرورش هنرمندان وقت گردید و این امر موجباتی را برای ظهور یکی از ادوار درخشان در فن نقاشی و تذهیب قرآن فراهم نمود و بخصوص در اوائل قرن هشتم بهمت و سعی خواجه رشیدالدین که بانی ربع رشیدی در نزدیکی شهر تبریز است توجه بیشتری به کتابت از جمله نوشتن قرآن و آرایش و تذهیب آن مبذول شد و در نتیجه مکتب جدیدی که به مکتب تبریز معروف گشت بوجود آمد که در هنر نقاشی و فن تذهیب دوره‌های بعد تأثیر بسزائی نموده است .

از تغییراتی که در طرز تذهیب و آرایش قرآن و کتاب حاصل گردیده این است که اشکال هشت گوش یا ستاره‌های دوازده پر به صورت مرکب یا مجزا از هم بر سر لوحهای قرآن‌ها دیده میشود و ستاره‌های آبی‌رنگ و هم‌چنین گل‌های پرپر کوچک نیز برای تزئین قرآن‌های این دوران بکار میرفته است - سر سوره‌ها نسبتاً پهن و دارای نوشته کوفی گردیده که روی زمینه لاجوردی با شاخ و برگ درشت نموده شده است . بجای تزیینات گرد در حواشی قرآن نیز گاه نقش تزیینی مرکب از دو طرح بهم پیچیده اسلیمی دیده میشود که از نظر ترکیب و رنگ آمیزی بسیار جالب میباشد . علاوه بر رنگ طلا از رنگ‌های دیگر چون آبی ، قرمز ، سبز و پرتقالی نیز برای تزئین استفاده شده است . روی هم رفته در این دوره صنعت خط و تذهیب باوج کمال و ترقی خود رسیده است .

دوره تیموریان از دوره‌های بسیار مهم و پر رونق هنر مذهب کاریست . سلاطین تیموری همه مشوق هنر کتاب‌نویسی و کتاب‌سازی بوده‌اند و میتوانیم بزرگترین و مهمترین آثار را در این مورد بایستقر میرزا پسر شاهرخ بدانیم چه این شاهزاده علاوه بر اینکه مردی هنرمند و از فنون

قرآن بخط ثلث با ترجمه و تفسیر بخط نسخ رقم محمد بن عیسی بن علی نیشابوری لیبی - کاغذ بخارائی - تاریخ تحریر احتمالاً ۵۸۴ هجری
وسط : تذهیب قرآن در حدود قرن ششم هجری چپ: جلد تیماج ضربی زراندود که در حدود قرن دهم هجری ساخته شده است

کتابت و خط و تذهیب و نقاشی بهره‌مند بود از مشوقین و مروجین بنام نثر در دوران تیموری نیز میباشد. در دربار او جمع کثیری از هنرمندان از هرفن سر میبردند که آنها را از سراسر امپراطوری تیموری بآن دارالعلم و کتابخانه‌ای که در هرات بنیاد نهاده بود گرد آورده بایکدیگر همکاری و تشریک مساعی مینموده‌اند. در این زمان هنرمندان توجه زیادی بترسیم اشکال نباتات و گلها و مناظر طبیعی مبذول می‌داشتند. نکته قابل توجه اینست که هنرمندان نسبت به طرح نقش و بکار بردن رنگها سلیقه زیادی نشان داده‌اند.

طلا و لاجورد یکی از عوامل اساسی کار آنها بوده است و در همه کتابها و قرآنها این دوره آن را بکار برده‌اند.

جلد سازی

یکی از انواع هنر که در اوائل دوره اسلام در ایران معمول گردید هنر جلدسازی است. شاید بتوان تصور نمود که چون محافظت قرآن را هر مسلمان بر خود واجب میدانسته‌است از اینرو معتقدین و متعصبین تا آنجا که میسر بوده در حفظ کلام خدا میکوشیدند و رفته رفته بموازات توجهی که به بعضی از قسمتهای قرآن میشده در تهیه و تزئین جلد نیز کوشش زیادی بعمل آمده است. این صنعت قبل از ظهور اسلام در مصر رواج داشت و بعدها در شهر کوفه بدست پیروان دین مانی انتشار یافت. در زمان خلافت مأمون به طرز آرایش جلدهای چرمی توجه زیادی شد. اما متأسفانه از جلدهایی که تا قبل از قرن هفتم در نقاط مختلف ساخته شده است نمونه‌ای در دست نمیباشد. با اینکه این فن از مصر به ایران انتقال یافته ولی ایرانیان توانسته‌اند مهارت و استادی خود را در ساخت و تزئین جلدهای زیبا آنچنان نشان دهند که این صنعت بتدریج بصورت یک هنر ایرانی درآمد است.